

תיעודון ביטאון האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה מס. 6

מאי 2008

אייר תשס"ח

דבר העורך

בגיליון השישי של התיעודון תוכלו למצוא כמה דיווחים על פרויקטים לתיעוד בעל פה שהתבצעו לפני שנים רבות, ועל אחרים הנמצאים עדיין בשלבי עבודה. דיווחים אלה משקפים תחומי מחקר שונים והתייחסות אישית שונה למלאכת הראיון. אם כאשר התחלתי לעסוק בתיעוד לימדו אותי שכביכול קיימת "דרך נכונה" לניהול ראיון, הרי שבמשך הזמן גיליתי שיש דרכים רבות מאד לזכור ולהזכיר, וכי חקר האמת – אותה אמת חמקמקה - תלוי בזווית הראיה של השואל והנשאל ברגע שבו נערך הראיון.

בתאריך 27-28 במארס 2008 נערך במשכנות שאננים בירושלים כינוס בנושא הזיכרון לכבוד פרסומו של קובץ מאמרים בעריכת פרופ' דורון מנדלס. הקובץ עוסק בזיכרון מהיבטים שונים ומדיסציפלינות שונות, כגון היסטוריה, פסיכולוגיה, משפט, תרבות חזותית, ספרות, אנתרופולוגיה ומדעי הטבע.* בכינוס השתתפו אחדים ממחברי המאמרים אך גם מרצים אחרים שהציגו תמונה מרתקת על מורכבותו של הזיכרון ועל הדרכים לשחזור העבר על פי הזיכרון. אף כי נושא התיעוד בעל פה לא עלה במפורש ברוב הדיונים, מתברר שהעמקת הידע שלנו על הזיכרון חיונית להבנת השימוש בתיעוד בעל פה.

בין הנושאים שעלו לדיון בכינוס היו שאלות המתייחסות להשפעות פסיכולוגיות על עיצוב התודעה הקולקטיבית (כגון הפנמת זיכרון של טראומה), הקשר בין מאפיינים חברתיים (למשל חברה דמוקרטית מול חברה טוטליטרית) לבין הזיכרון, ומקומם של המדיות השונות לשימור הזיכרון ברשות הרבים (אנדרטאות, טקסים, חוקים).

כמה מן ההרצאות עסקו בשינויים העוברים על הזיכרון ועל ההיזכרות. השינויים יכולים לנבוע משכחה, אך גם מחיפוש של תוכן ומשמעות אישיים, סובייקטיביים, של החוויות שעברנו. קיימים קונפליקטים בין זיכרונות – בהתייחסות של קבוצות שונות לעברן, כגון בתחרות בין החברה החילונית והחרדית על זיכרון השואה. השינויים הערכיים והאידיאולוגיים בחברה הישראלית מתבטאים ביחס שונה לגיבורי ההיסטוריה של העבר, ולפיכך גורם גם לשינוי בזיכרון הקולקטיבי.

קיומם של נרטיבים שונים המעוצבים על ידי מכלול של גורמים ומשנים את פניהם בהתאם לזמן ולמקום, מקנה לתיעוד בעל פה את חשיבותו כמצלם המציאות ברגע נתון מזווית נתונה, אך גם מעלה שאלות רבות על יחסיותו של הראיון. נוכל לשאול: מי הוא הזוכר? את מי הוא זוכר? מתי ולמה הוא נזכר במה שהוא מספר עליו? מי משפיע עליו לזכור בדרך זו? שאלות אלה יעזרו לנו להבין את התיעוד בעל פה. שאלות אלה יעזרו לנו להבין ולהעמיק את המידע המועבר באמצעות התיעוד בעל-פה ואת תרומתו להבנת ההיסטוריה.

* Doron Mendels (ed.) *On Memory: An Interdisciplinary Approach*, Peter Lang, Bern 2007

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ע"ר 58-038-066-5

הוועד המנהל:

ד"ר משה מוסק, יו"ר

מר נרי אראלי

גב' אילנה בודובסקי

ד"ר מרגלית בז'רנו

גב' ריקי גרתי

ד"ר יהודית רייפן-רונו

מר אילן שטיר

מערכת התיעודון:

ד"ר מרגלית בז'רנו, עורכת

ד"ר יהודית רייפן-רונו

גב' ריקי גרתי, מזכירת המערכת

כתובת המערכת:

המדור לתיעוד בעל פה,

המכון ליהדות זמננו

האוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים 91905

msbejar@mscc.huji.ac.il

מאגר התיעוד בעל-פה של מכון דייוויס – אוצר חסוי, בלום ועלום

ד"ר משה מוסק

מעטים אולי יודעים על דבר קיומו של מאגר ראיונות עשיר, מגוון וחשוב ביותר של מכון דייוויס, ובודדים השתמשו בו עד כה כמקור למחקר היסטורי. למעלה מ-1400 ראיונות שנערכו בשנות השבעים והשמונים, עם עובדי ציבור לשעבר, שרי ממשלה וחברי כנסת, שגרירים, מפקדים בכירים בצה"ל וראשי מערכת הביטחון, אישי ציבור ופוליטיקאים מכל גווי הקשת, גנוזים וחסויים עדין בגנוך המדינה, כמעט ללא כל דורש או משתמש.

איך ניתן להסביר תופעה מוזרה זו שמפעל תיעוד עשיר, מגוון וייחודי כל כך, שנבנה בעמל רב, במשך קרוב לעשרים שנה והושקעו בו משאבים מקצועיים וכספיים אדירים, שוכב עד כה בכספות הגנוך, כאבן שאין לה הופכין?

לאחר מלחמת יום הכיפורים, בשנת 1974, יזם המכון ליחסים בין-לאומיים ע"ש לאונרד דייוויס, באוניברסיטה העברית, הקמת מדור לתיעוד בעל פה, כגוף מחקרי שיעסוק ביצירת תיעוד על מדיניות החוץ והביטחון של ישראל. במתכונת דומה למדור לתיעוד בעל פה, שפעל אז כבר למעלה מעשור במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית. מטרת המדור היה לראיין אישים בכירים אשר עסקו בקביעת מדיניות החוץ והביטחון של ישראל ובביצועה. רוב רובם של המרואיינים היו עובדי מדינה שפרשו מתפקידיהם הבכירים במשרד החוץ ובמשרד הביטחון, מצמרת צה"ל, מהמוסד, משירותי הביטחון ומגופים חשאיים אחרים במערכת הביטחון. בנוסף לשרי ממשלה רואיינו על ידי המדור, חברי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, מנהיגי מפלגות ויועצים בנושאי מדיניות חוץ וביטחון.

עבודת המדור נתקלה כבר מראשיתה בבעיות קשות שהיו קשורות לרמת החשאיות והסודיות הגבוהה ביותר של המידע, שניתן היה לצפות שיתקבל מהמרואיינים. ובהתאם לכך, מדרגת הסיווג הביטחוני הגבוהה שנדרשה מעובדי המכון, שהייתה עשויה להיות להם גישה ישירה למידע הסודי: מראיינים, מתמללים, וכל אלה שהיו במגע עם החומר המסווג.

כדי לעמוד ברמות הסיווג הביטחוני הגבוה של התיעוד נדרשו עובדי המכון, כולל אף הפקידות הטכנית, לעבור בדיקות ביטחוניות קפדניות, ממושכות ומעמיקות ביותר, על מנת לקבל את האישור הנדרש לטפל בחומר. המכון התחייב לא להעסיק במדור עובד שלא אושר לכך על ידי גורמי הביטחון.

אך לפני כל אלה, נדרשו המרואיינים עצמם לקבל אישור מגורם מוסמך כדי לפתוח את סגור ליבם ולמסור למראיינים סודות מדינה חסויים בנושאי חוץ, מודיעין וביטחון שהיו מסווגים לעתים בדרגות הסיווג הגבוהות ביותר. התנאי הראשוני לגבי מתן אישור ביטחוני למרואיינים היה שהם פרשו משירות המדינה ואינם ממלאים יותר את התפקיד שלגביו הם מתראיינים. המכון דרש מגורמי הביטחון לקצר ככל האפשר את התקופה שהמרואיינים נמצאים מחוץ לתפקיד ולהעמידה על כחצי שנה עד שנה, מיום סיום תפקידם הממלכתי. דרישה זו נומקה בטענה שמרבית המרואיינים הפוטנציאלים הם בגיל מתקדם, כשהם מסיימים את תפקידם והאפשרות שזיכרונם יגווד בהם או גרוע מכך ילכו לעולמם היא גבוהה. כדוגמא לכך הם נתנו את גולדה מאיר שלא הספיקו לראינה. אגב, דוגמא לא מוצלחת, שכן גולדה נפטרה למעלה מחמש שנים לאחר שהתפטרה מתפקידה וניתן היה עד אז לראינה. ומאידך, הם ציינו את הצלחתם להספיק ולראיין את יגאל אלון ואת יגאל ידין שנפטרו שנתיים-שלוש לאחר סיום תפקידיהם הממלכתיים. עוד טענו אנשי המכון בפני נציגי הממשלה שמאחר ומחקרי המכון מתמקדים בעיקר בהיבטים המתודולוגיים והרעיוניים שבעיצוב מדיניות החוץ והביטחון ופחות בהיבט המבצעי, הרי שממילא הופכת שאלת ההמתנה לפחות חשובה מן ההיבט הביטחוני. למרות טיעונים אלה הוסכם בין הנהלת גנוך המדינה, שייצג בדיונים אלה את הממשלה מול המכון, שתקופת ההמתנה של עובדי המדינה שירואיינו תעמוד על שלש שנים, לפחות.

לפי ההסדר עם גנוך המדינה, לפני קיום ראיון ראשון עם מרואיין היה על המכון להודיע לגנו את שמו של המרואיין, תפקידו בעבר ואת נושאי הראיון. רק לאחר קבלת אישור מתאים ניתן היה להתחיל בעבודת הראיון.

בגלל הסיווג הביטחוני הגבוה של החומר נשמרו הקלטות ותמלילי הראיונות הן במכון דייוויס והן בגנזך המדינה שאליו הועברו עותק אחד או יותר של התמלילים, בתנאי שמירה מאובטחים. לאחר הפסקת פעילותו של המדור לתייעוד בעל-פה במכון דייוויס, בראשית שנות התשעים, הועברו למשמרת בגנזך המדינה, מסיבות של אבטחת החומר, כל הקלטות ותמלילים, על פי התנאים המפורטים בתקנות חוק הארכיונים. במכון דייוויס, באוניברסיטה העברית, לא נותר כל עותק של הראיונות, על סליל הקלטה או על גבי נייר.

רוב רובם של הראיונות בוצעו על ידי עובד המכון ד"ר ראודור מנור. ד"ר מנור לא הסתפק בדרך כלל בפגישה אחת או שתיים עם כל מרואיין אלא קיים במקרים רבים עשרות פגישות עם כל מרואיין, כפי שנראה להלן. מבין 105 העדים שרואיינו, מן הראוי לציין את האישים הבאים:

שרים בממשלה: יצחק רבין (3), יגאל אלון (23), יוסף בורג (114)! חיים צדוק (3), יעקב מרידור (11), יעקב שמשון שפירא (10), משה קול (4), מרדכי בנטוב (12), משה כרמל (24), מאיר עמית (41) וויקטור שם טוב (6).

צמרת משרד החוץ: המנכ"לים – וולטר איתן (48), גדעון רפאל (17) אפרים עברון (66) ויעקב צור (10) ושגרירים בכירים, דוגמת יוסף אבידר (33), אליהו אילת (27), מיכאל קומיי (36), שמחה דיניץ (52), חנן בראון (42), יהודה בלום (10), אברהם הרמן (29), יוחנן מרוז (20), אלישיב בן חורין (40) ומרדכי גזית (57).

צמרת צה"ל: הרמטכ"לים – מרדכי מקלף (6), יגאל ידין (24), ומרדכי גור (11) וראשי אמ"ן – יובל נאמן (15) ויהושפט הרכבי (8).

שירותי הביטחון: שאול אביגור (2), איסר הראל (33) שלהבת פראייר (44).

מנהיגי מפלגות: אלימלך רימלט (12), יוחנן בדר (15), שמואל מיקוניס (15), הלל קוק (14).

אחרים: מרים אשכול (29), רענן וייץ (66), אריה נאור (81).

מאז שארכיון המדור הועבר לגנזך המדינה, במשך למעלה מחמש עשרה שנה גנזים הקלטות ותמלילים כמעט ללא כל שימוש בהם. אגב, בשנים האחרונות לפעילות המכון לא עלה בידיו לסיים, מחוסר תקציב, את תמלול כל הראיונות וכ-250 מהם לא תומללו ועדיין הם מצויים רק על גבי קלטות - מדיה שאינה יכולה להבטיח את שימורם לאורך זמן. עם השנים, הסרטים עלולים להיפגם או להימחק לחלוטין.

הסיבה העיקרית לאי השימוש באוצר יקר זה של מקורות היסטוריים, ראשוניים וייחודיים כל כך, היא העובדה הפשוטה שחלקם עדין סגורים לציבור על פי תקנות העיון בחוק הארכיונים, מסיבות ביטחון או סודיות דיפלומטית. אך לפי הערכה של אלה המכירים את החומר, ניתן יהיה לפתוח, כבר היום, לעיון הציבור חלקים גדולים ממנו או אולי אף את מרביתו, לאחר שייסרק בידי בודקים מוסמכים. החלקים הסודיים יופרדו מהם אך יש להניח שחלק גדול מהראיונות יפתחו לעיון, בשלמותם.

לצורך החשיפה נדרש כח אדם מיומן עם הכשרה וסיווג ביטחוני מתאים. אין כל בעיה לאתר עובדים מתאימים לעבודה זו, בתנאים המתבקשים. הבעיה היחידה היא כספית. נדרשים כאן כמה מאות שקלים עבור חשיפת ראיון אחד וכמה מאות אלפי שקלים עבור חשיפת אותם ראיונות הניתנים לפתיחה. מאחר שכל התייעוד בעל-פה הוא רכוש של מכון דייוויס, עליו מוטלת המשימה לסיים את תמלול הראיונות, המצויים עדין רק על סלילי הקלטה, כדי למנוע את הכחדתם ובעיקר מימון חשיפת החומר שתומלל ופתיחתו המיידית למחקר.

במשך השנים, מאז שכל מאגר התייעוד בעל-פה של המכון הועבר לגנזך המדינה, חזרה הנהלת הגנזך ופנתה מדי פעם לראשי מכון דייוויס לסיים את פעולות השימור המתבקשות ולהקצות לפחות חלק מהמשאבים הדרושים לחשיפת החומר המסווג, לשם פתיחתו לציבור. אך עד כה לא נעשה דבר.

מאיך חשפו מדי פעם עובדי הגנזך, לפי בקשות של חוקרים, מספר מצומצם של ראיונות. אך ברור שלא ניתן יהיה בדרך זו לפתור את הבעיה בכללותה.

לסיום, ואין צורך עוד להרבות במילים, על מכון דייוויס או על גורם אחר, באוניברסיטה העברית או מחוצה לה "להרים את הכפפה" ולגייס את התקציב הדרוש, שאיננו בשמיים ולמצוא פתרון נאות להשלמת המשימה. אחרת, ההשקעה העצומה של כח אדם מיומן במשך שנים רבות ומשאבים יקרים שהוקדשו למפעל יקר וייחודי זה לא יבואו בקרוב לידי מימוש.

רדיו ברנדנבורג – ברלין : תיעוד בעל-פה מישראל גזינה שטרמפל

הרצאה ביום עיון: מגזרים ומגזרים בחברה הישראלית – שישים שנה בראי התיעוד בעל-פה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, מאי 2008.

הרדיו ככלי תקשורת דוקומנטרי

הרדיו הוא כלי תקשורת כמעט מושלם לתיעוד בעל-פה. הוא מעביר את הסיפור באמצעות צליל השפה, מוסיקה וקולות רקע, המפעילים אצל המאזין חושים, דמיון ומחשבות. ההקשבה מאפשרת לחוש את האמור – לטעמי, זהו תיעוד בעל-פה במהותו.

עבודתי ברדיו עוסקת בתיעוד בעל-פה המיועד להשמעה בתוכניות רדיו יומיומיות עבור גברים ונשים, כאשר הרייטינג מהווה חלק משמעותי בשיקולי המערכת להעלאת התוכניות לשידור. מכלל הנושאים המובאים לשידור על-ידי, בתחומי תרבות, צדק חברתי, היסטוריה, מיגדר ופוליטיקה, בחרתי להתמקד, בכנס זה, בתיעוד בעל-פה בראיונות עם נשים וגברים ששרדו את השואה ואשר מתגוררים בישראל, ארצות הברית וגרמניה, בראיונות בישראל עם חלוצים מגרמניה שהגיעו לארץ ישראל בשנות השלושים ממניעים ציוניים דוגמת הסופרת והגרפולוגית, רות צוקר, וכן אלה שהגיעו כפליטים, ושיחות עם הדור השני בישראל ובגרמניה.

כעיתונאית ושרדנית רדיו עצמאית, אני אחראית על הנושאים והמראיינים אותם אני מעונינת להביא כחומר לשידור. אין זו עבודה מדעית אוניברסיטאית ולא קיים מנגנון מוסדי התומך בקשת הנושאים והראיונות.

רדיו ברנדנבורג – ברלין

בגרמניה, ובמיוחד בברלין, הרדיו מהווה כלי תקשורת פופולרי ורב השפעה. בשנות השמונים כאשר ברלין הייתה עדיין מחולקת על-ידי החומה לברלין המזרחית והמערבית, ייצג 'הרדיו החופשי – ברלין' את המערב החופשי בניגוד לרדיו ולתקשורת הקומוניסטיים במזרח גרמניה ומזרח ברלין. בשנת 1979 החל 'הרדיו החופשי – ברלין' לחדר תוכנית יומית שעסקה ב"נשים בפוליטיקה". התוכנית החדשנית ששידרנו, לא רק הביאה לראשונה את הנושא האמור בשפה הגרמנית ברדיו ובאירופה, אלא הייתה גם ייחודית בכך שהתמקדה בנשים, ושהצוות המקצועי כלל נשים בלבד, עורכות ועיתונאיות. מאז ועד היום משדר הרדיו באופן קבוע תוכניות על השואה (ולא רק פעם בשנה) ועל חיי היהודים בגרמניה ואירופה בצד נושאי תרבות, אמנות וענייני דיומא.

לאחר נפילת החומה (1989) שונה שם התחנה ל-'רדיו ברנדנבורג – ברלין' וכיום תחנת הרדיו נשלטת על-ידי קבוצות בחברה הגרמנית כגון, מפלגות, מוסדות דת וארגונים מקצועיים. התחנה אינה פרטית אלא ציבורית ומאזינים לה מדי יום כ- 85 אלף איש.

מדיניות תוכניות הרדיו השתנתה בחמש השנים האחרונות ולכך השפעה ישירה על יחסי למרואיינים הפוטנציאליים. השידורים כוללים יותר מוסיקה ופחות מלל. אני מהססת האם להטריד אנשים ולעודד אותם לחוות שוב, באמצעות הראיון, את התקופות הקשות, כאשר אין באפשרותי, בשלב זה, לפרסם. חשובה לי הכנות והקשר המתמשך עם המרואייין, גם אם אין תוצר שידורי מידי.

הראיון – אינטראקציה ואמון

אני מקשיבה.

לעיתים נדירות אני קוטעת את שטף הדברים בשאלה או הבהרה. בשנות השמונים והתשעים הסתבר שהמרואיינים נחשפו לראשונה לשאלות לגבי תקופת מלחמת העולם השנייה. שאלותיי, אז והיום, מתרכזות בעיקר בתחושות, לדוגמא: 'כיצד הרגשת כאשר נשלחת כילד ברכבת לאנגליה' או 'הרגשתך כילד במחבוא, לבד, בארץ זרה אצל אנשים זרים' או 'מה חשבת, הרגשת כאשר גורשת מביה"ס בגלל היותך יהודי'. הסיפורים פרטיים, במקרים רבים מלאי כאב, אמוציונליים ואישיים. אינני דוחקת במרואייין כשאני מרגישה שהוא אינו מעוניין לענות. ברור לי שהמרואייין יספר את אשר על ליבו ולא תמיד אקבל תשובות לשאלותיי.

בין המרואייין לביני נוצרת, מטבע הדברים, אינטראקציה אישית. מדובר בסיטואציה של קירבה, של שיחה בין שניים, היושבים או עומדים האחד ליד השני, עם מיקרופון, טייפ הקלטה וללא מצלמה. השיחה מתפתחת בין שני אנשים, האחד מספר והשני מקשיב. זמן השיחה כ- 2-3 שעות ובדרך כלל הן מתקיימות בבית המרואייין. נוצרת דינמיקה אישית חיובית המקלה על הסיפור הפרטי, שבמקרים רבים הוא אמוציונלי. אני מנסה שלא להעמיס את רגשותיי על המרואייין.

לפני תחילת הראיון אני מיידעת את המרואייין שמטרת השיחה היא שידור עיקרי הדברים בתוכנית רדיו ברלין. הסיפורים ערוכים על ידי ובשעת השידור אני מתארת את תנאי הסביבה, כאשר בתחילתו יצוין שם המרואייין ופרטיו האישיים, בהסכמתו.

תוך כדי השיחה אני נוהגת לרשום פרטים. במשך שנים רבות, הפעולה של תשאול, עצם כתיבת התשובות על הנייר, גרמה לי אי נוחות רבה. בתחילת הראיון, במיוחד, כאשר בררתי פרטים אישיים כמו, שם, גיל, מקצוע. כתיבת הפרטים האישיים על הנייר חיזקה בי את הרגשתי, כגרמניה בתפקיד רשמי, כחוקרת.

עריכה או שידור חי ?

ההחלטה שלא לשדר בשידור חי ראיונות עם ניצולי שואה התגבשה לאחר מספר ראיונות בתחילת דרכי כעיתונאית ושידורית. הראיון שהביא להחלטתי זו התרחש כדלקמן: א', יליד ברלין, יהודי, בשנות השבעים לחייו, לאחר המלחמה הפך לאזרח אמריקאי, ביקר בברלין בהזמנת הסנט לאחר נפילת החומה. התוכנית שודרה בשידור חי בימי ראשון אחר-הצהרים והיו משולבים בה, בנוסף לשיחה, קטעי מוסיקה וחדשות. בתחילת השידור ציין א' שהוא מוכן לענות על כל שאלה והחל לספר את קורותיו מאז נשלח ברכבת ללא הוריו וניצל ע"י משפחה קתולית בהולנד שהסתירה אותו במשך כשנתיים בעליית הגג.

תוך כדי השיחה, כאשר שאלתי על אמו, התרגש והיה קרוב לעילפון. הפסקתי את הראיון ולבקשתי הטכנאי השמיע מוסיקה על מנת לצאת מהשידור ולאפשר למרואייין להתעשת. א' סיפר, שלא לשידור, שמעולם לא דיבר על אמו שהתאבדה בברלין בשנת 1938. בהמשך השידור סיפר שאימו קבורה בפינה קטנה בבית הקברות וייסנה, (Weissensee) בברלין, שהוא הגדול ביותר באירופה. והוסיף שלמרות שחטאה בכך שהתאבדה, קיים קבר שלא כמו כל שאר בני משפחתו שניספו באושוויץ. הוא לא שיער עד כמה השידור החי ברדיו היה עבורו טראומטי.

כתוצאה משידור חי זה הבנתי שאת הראיונות האלה עלי להגיש לשידור כראיון ערוך. לעולם לא אשדר אדם יהודי בוכה תוך כדי שיחה על תקופת השואה. אינני מוכנה לחשוף בפני הגרמנים, בשידור חי, פרץ רגשות מעין זה. אני מאמינה שלא מגיע לנו, כגרמנים, לשמוע את הכאב העמוק שמשפיע על פגיעותם של המרואיינים. לכן אני נמנעת מלהביא ראיון בשידור חי אלא אם הוא מתבצע עם אנשי מקצוע, סופרים או מפיקי סרטים, ומטרת השידור לקדם את הספר או הסרט, כמו הראיון עם המוזיקאית (הצ'לנית) אניטה וולפיש (Anita Walfish) ואחותה - שתיהן ניגנו בתזמורת הבנות באושוויץ.

המטרה

במשך שלושים שנות עבודתי כשדרנית רדיו, אני מתרכזת בקהל המאזינים. בשידור אני מאפשרת למאזין להרגיש, לחשוב, לא לשכוח, לשאול שאלות. באמצעות הראיונות אני מתכוונת להשפיע על הקהל הגרמני, שלא לשכוח את אשר קרה. בדרך זו לתרום את חלקי הצנוע למניעת הישנות האירועים שבוצעו באופן שיטתי נגד יהדות אירופה בשנים 1933-1945.

אני מאמינה שאנחנו, כגרמנים, חייבים להתמודד עם העבר, עם המעשים שביצעו הורינו וסבינו, מתכונן ורצח עם ועד הפקרת הנרדפים בתואנה, שגרמנים רבים 'כמעט' מאמינים בה כיום, והגורסת *ש'אנחנו לא ידענו'*. למרות אי-הנוחות, הכאב וההשפלה שבחשיפת תולדות משפחותינו, אנחנו, כגרמנים, חובה עלינו לדעת, לזכור, ולהתמודד עם ההיסטוריה המשפחתית שלנו כגרמנים.

חשיפתי לנושא

גדלתי במשפחה נאצית. שתי אחיותיי ואנוכי ניסינו ללא הצלחה לברר מה עשו ההורים וקרובי המשפחה שלנו במלחמה. אבי נפטר אמנם עם סיום המלחמה ונסיבות מותו אינן ידועות, אך ידוע לי שהיה חבר מפלגה ונאצי פעיל. ניסיונותיי לחשוף את האמת אודות משפחתי נכשלו. איש לא היה מוכן לדבר על כך. אמי אהבה אותו. אנחנו הילדים התביישנו בו.

בבית-הספר בגרמניה של שנות החמישים, המורים היו נאצים ונאצים-לשעבר שבחרו להתעלם מהנושא ובודאי שלא לפתוח בויכוח על השואה. בתקופת שהותי בארצות-הברית כסטודנטית לעיתונאות וספרות אמריקאית, הופתעתי ונפגעתתי כאשר חברי הסטודנטים סרבו לצרף אותי כשותפה לדירה בגלל היותי גרמניה.

מאותה עת התחלתי להתעניין ביהודים שסבלו בתקופת השואה ומשנת 1979 היה באפשרותי לעסוק בתוכנית הרדיו בנושא זה - באנשים ששרדו את השואה. באותה תקופה פגשתי וראיינתי ניצולים. הראיון הראשון היה תוצאה של מאמר בעיתון 'דר שפיגל' על אי-מתן פיצויים לעובדי כפייה בברלין. התקשרתי למרואיינת שבכתבה. נדהמתי לגלות שהחברה, אותה הוריה נאלצו למכור בעבור סכום זעום כמובן, עדיין פועלת באותו שם במערב ברלין (מכבסה ששרתה בתי-מלון). הראיון שודר בתוכנית שלי. זו הייתה ההתחלה של סדרה של ראיונות ביניהם שיחות עם ילדים שהוסתרו בהולנד ובברלין, ועם נשים שעבדו בזהות שאולה בבית חרושת בברלין בשנים 1942-1945.

בשנות השמונים והתשעים לא היה עניין בסיפורי הניצולים כמו גם בסיפורי חלוצים מגרמניה שהגיעו לישראל או הדור השני והשלישי. בתחילת המאה ה-21 גישה זו השתנתה. אחת הסיבות היו הראיונות של שפילברג שהשפיעו על התעוררות העניין הציבורי בתולדות יחידים, מפורסמים אך בעיקר 'האנשים הפשוטים'. שפילברג השפיע על תעשיית הסרטים הדוקומנטריים שנעשו ע"י ישראלים, אמריקאים, צרפתים וגרמנים. כיום בישראל ובעולם מעונינים להקשיב, ולנסות להבין.

הקשר לישראל

כיצד הגעתי לראיון באופן קבוע אנשים בישראל ?

הקשר ההדוק לישראל מתאפשר באמצעות היכרותי עם ניצול ובת זוגו, לוטה, שהגיעה לפלשתינה ב-1937 מברמן שבגרמניה. ברוחב לב היא מעניקה לי את האפשרות להתגורר בדירתה

שליד הים בתל אביב. דרכה היכרתי יהודים שעלו מגרמניה בשנות השלושים, פליטים וציונים דוגמת גילה מאור, שהגיעה מפלאואן (Plauen) שבגרמניה בקיץ 1933, חזרה להתגורר בגרמניה המערבית ושבה לישראל בשנות השבעים עם משפחתה. דוד רייפן, האח שהביא את גילה לארץ ישראל, היה לימים, המייסד ושופט הנוער הראשון במדינת ישראל.

אני מעוניינת לדעת מה קרה לחיים היהודיים לאחר השואה, תולדות הניצולים, כיצד בנו את חייהם והשפעתם על ילדיהם. בשנים האחרונות שאלתי בנושאים יהודיים יותר ממוקדות ואני מתרכזת באורח חייהם של הניצולים, כיצד בנו את ארצם, השפעתם על הדורות הבאים, מה סיפרו ומה לא סיפרו ומה הם הנושאים שעליהם מדברים רק עתה ולא דיברו בעבר. אני מאמינה שחשוב להביא נושאים אלה לשידור ברדיו בגרמניה בד בבד עם שימור ופרסום אוסף הראיונות.

'רכבת הזיכרון' - גרמניה 2008

מתוך 2.5 דקות שידור ברדיו ברנדנבורג-ברלין מאת גזינה שטרמפל

כיום מתרחשים שינויים בהתמודדות החברה הגרמנית עם העבר ותערוכת 'רכבת הזיכרון' מהווה דוגמה לדרך חדשה לעיצוב הזיכרון. בשני קרונות היסטוריים וקטר (מנוע קיטור), מוצגת תערוכה לזכר הילדים – יהודים, צוענים וילדים של מתנגדי המשטר הנאצי - שהובלו ברכבות ונרצחו במחנות ובאשוויץ בין השנים 1940-1944. אלא שאז – הילדים זעקו לעזרה אבל איש לא העז לעזור. את זאת אין רואים בתערוכה. ב'רכבת הזיכרון' מוצגות תמונות של ילדים צוחקים לפני מסעם האחרון.

מחלוקות ודעות ביקורתיות בגרמניה עלו בעניין תערוכת 'רכבת הזיכרון' שמומנה ביחמה פרטית. למרות ההסתייגויות, מאז נובמבר 2007 נוסעת הרכבת ברחבי גרמניה, דרך ערים המוכרות לכל גרמני. בתחנות הרכבת עומדים המבקרים שעות ומחכים לקרונות התערוכה. בהמתנה ל'רכבת הזיכרון' אנשים זרים משוחחים האחד עם השני אודות הוריהם וסביהם וייתכן והרכבת מעוררת, לאחר שנים רבות של הכחשה והדחקה – את הסיפור האישי הגרמני של אכזריות, שנאה, השמדה, רצח.

עבור 50 אלף הברלינאים שביקרו בתערוכה – הגירוש למוות הופך לחלק מהסיפור המשפחתי.

ביומן התערוכה כתב אחד המבקרים: *'אנחנו לא האחרים או הגרמנים הטובים יותר. אנחנו צאצאי הורינו'.*

Gesine Stempel – ילידת ברלין, עיתונאית וסדרנית ברדיו ברנדנבורג-ברלין, ראינה מאות ניצולי שואה ותושבי ישראל, סופרים, אנשי רוח, אמנות ותרבות. מתרגמת ספרות אמריקאית לשפה הגרמנית, כלת פרס 'מדליית הדוויג דוהם' (Hedwig Dohm) מטעם אירגון העיתונאיות בגרמניה.

gesine.stempel@web.de

תרגום ועריכה: יהודית רייפן-רוגן

זיכרונותיהם של חותמי מגילת העצמאות: מפעל התיעוד של אליעזר וורטמן

במלאת 60 שנה להכרזה על הקמתה של מדינת ישראל אנו מבקשים להביא לידיעת קוראי ה"תיעודון" את קיומו של אוסף ראיונות שנערכו על ידי העיתונאי אליעזר וורטמן עם החותמים המקוריים של מגילת העצמאות. וורטמן החל את מפעל התיעוד בשנת 1960, כאשר 31 מתוך 37 החותמים על מסמך היסוד של מדינת ישראל היו עדיין בחיים. הראיונות הופקדו בארכיון המדינה "למען הדורות הבאים" וכן בארכיון המדור לתיעוד בעל פה של המכון

ליהדות זמננו ובספריה הלאומית. המרואיינים סיפרו על זיכרונותיהם מן הטקס החגיגי ועל הרגשות שלוו אותם בעת החתימה ההיסטורית, אך גם על המחלוקות שקדמו להכרזה על הקמת המדינה ולניסוח מגילת העצמאות ועל החששות הכבדים מפני המלחמה עם הצבאות הערביים. סיפורו של אליעזר וורטמן על מפעל התיעוד המיוחד הזה הופיע לאחרונה במוסף שבת של ידיעות אחרונות (כ"ז ניסן תשס"ח – 2.5.08).

ברשימה קצרה זו אנו מביאים קטעים אחדים מתוך שלושה מן הראיונות שנערכו ע"י וורטמן.

ראיון עם דוד בן גוריון

[...] דגלתי בהקמת מדינה לאלתר מסוף שנת 1936 ואילך, ועם פרוץ מלחמת העולם השנייה נכנסתי את ראשי ההגנה בספטמבר, והסברתי להם שמטרתנו הפעם – הקמת צבא עברי בשעת המלחמה, ומדינה יהודית מיד לאחר סיומה. [...] היה ברור לי שנעמוד לפני מלחמה עם כל צבאות ערב וראיתי צורך להתכונן לכך. [...] הייתי רוצה ששני עזרה מן החוץ, אבל הזהרתי כל הימים שלא נסמוך על שום עזרה – אלא על כוחנו אנו. העזרה שקיבלנו היתה במכירת נשק ובעיקר מצ'כוסלובקיה ומצרפת.

[...]מר בן גוריון, האם תוכל לתאר את רשמך מהמעמד של הכרזת המדינה?

את רשמי אוכל למצות בשתי מלים: בגיל ורעדה. שמחתי כמובן, אבל הייתי אפוף חרדה לקראת פלישת צבאות ערב, מיעוט מספרנו והנשק שעוד לא הגיע לידינו. [...] דאגתי העיקרית היתה להבטיח נצחון במלחמה. להכרזות לא ייחסתי ערך רב. לא שלא היה לדבר ערך רב, אבל באותו זמן לא התחשבתי בזה ולא ייחסתי לזה שום ערך. מיד אחרי-כן, כשברחובות תל אביב רקדו, לא רקדתי. הלכתי למטה, ישבנו על הכנות, בלילה כבר באה ידיעה כי טור מצרי פלש, טור סורי, טור עיראקי, ואז כבר כל שאר הדברים לא עניינו אותי.

מר בן גוריון, הרי עכשיו אנחנו מדברים אל הדורות, יתכן שבעוד 50 או 100 שנה מישהו יאזין להקלטה הזאת וירצה לדעת אם הייתה לך איזו שליחות למסור.

אני רוצה שידעו שקוממיות לאומית בלבד אינה מספיקה. יש להמשיך בקבוץ גלויות ובהפרחת השממה ולעשות מאמצים מוסריים וחינוכיים להיות לעם סגולה ולאור לגויים.

ראיון עם זרח וארהפטיג

[...] עמדת מפלגתי, הפועל המזרחי, וגם מפלגת האם שלנו מפלגת המזרחי, היתה חיובית לגבי החלטת האו"ם. אני יכול לחזור על פיסקה של דבריו של הרב מאיר ברלין ז"ל – ששינה את שמו אחרי כן לבר-אילן – "אסור לעם ישראל לוותר אף על חלק מארץ ישראל. ואם בעזרת ה' ובהתאם להחלטת האו"ם אנחנו יכולים לקבל לפי שעה חלק מא"י, אסור לנו אף לרגע לוותר על החלק הזה!"

[...] אני הייתי אז עולה די חדש. הגעתי לארץ ישראל רק באמצע 1947 כעולה מארצות הברית. [לדבריו, רב שעמד בראש ישיבה בניו יורק אמר לו שהוא משוגע שהוא עולה לארץ בעצם ימי המאורעות]. אז אמרתי לו: "אדוני הרב, אני רוצה לזכות לעלות לארץ ישראל עוד לפני שתקום המדינה. אינני רוצה לבוא למוכן, אני רוצה לזכות ולהיות בין המשתתפים בהקמת המדינה".

[...] נימקתי באותה ישיבה שהחששות שהביעו כמה חברים, שארה"ב לא תראה בעין יפה את הכרזת העצמאות שלנו ומשום כך כמה מהם הציעו לקבל איזו שהיא הצעה שהוצעה אז בחוגים מדיניים של ארה"ב לדחות את ההכרזה ובינתיים לקבל איזה שהוא מוצא ביניים. אני זוכר כי באחד הנאומים הלוהטים שלי, הופעתי אז כעין מומחה לארה"ב, כעולה חדש מארה"ב, ואז השתמשתי בנימוק ואמרתי: אני בטוח שהמדינה הראשונה שתכיר במדינת ישראל, אם היא תחליט להכריז על עצמאותה ולהקים את המדינה, המדינה הראשונה שתכיר בה זו תהיה ארה"ב. והבאתי דוגמאות מימי ההיסטוריה שארה"ב היא בדרך כלל יותר מעיזה ואוהדת את העם שמעיז להתקומם וללחם על עצמאותו המגיעה לו. [...]

כשקיבלנו את הידיעה על ההכרזה היה לנו הרושם שאף פעם לא יכול אדם לתאר אותו. היה זה רושם של אדם שנולד. איך אדם מבוגר יכול לשער את ההרגשה של אדם שנולד? הרי תינוק קטן שנולד אין לנו רשמים. אבל אדם מבוגר שנולד, זה דבר מיוחד במינו.

[...] הרושם העמוק שלי הוא שהכוח המכריע, הן שזה היה בהכרה והן שזה היה מתחת לסף ההכרה, בהכרעות העיקריות בתקופה ההיסטורית הזו, היה כוח האמונה. האמונה, בין אם היא באה לביטוי בדברים, ובין אם היא מלווה הכרזות של חוסר-אמונה. הרי האמונה בה', בגבורותיו ובעזרתו שהיא מובטחת לנו, כוח אמונה זו עמד לנו בשעות הגורליות.

ראיון עם מאיר וילנר

המנהיגים, או הנציגים יותר נכון, של ברית המועצות באו"ם, התייחסו כל הזמן בחיוב להצעות ועדת האו"ם שהיו מכוונות להענקת עצמאות לאומית לשני העמים בארץ ישראל על בסיס זכות ההגדרה העצמית של האומות. לגבי הפרטים, כמובן שהיו הצעות שונות, אשר מצד ברה"מ היו מכוונות למנוע ככל האפשר אפשרויות של חיכוכים בעתיד בין יהודים וערבים וכדי למנוע אפשרות שמעצמות אימפריאליסטיות זרות תוכלנה להתערב ולסכסך בין שני העמים. [...] לפני כן המפלגה הקומוניסטית שלנו הציעה הצעה, שלו היתה ריאלי, ללא כל ספק שהיתה עולה באופן מלא יותר בקנה אחד עם האינטרסים הלאומיים של שני העמים ועם האינטרס של שלום בין שני העמים בארץ. אנחנו הצענו להפוך את ארץ ישראל לפדרציה של שתי מדינות עצמאיות, הקשורות אחת בשניה על בסיס קונפדרטיבי. [...]

ממשלת ארה"ב באו"ם, באפריל 1948, הציעה בעצם לבטל את החלטות האו"ם מנובמבר 1947 ולקבוע משטר נאמנות על ארץ ישראל. הרבה יהודים שוכחים היום את הדברים האלה. בעיקר הממשלה של בן גוריון משכיחה את האמת ההיסטורית הזאת, שארה"ב פעלה נגד המדינה היהודית, נגד מדינת ישראל, נגד עצם קיומה, על ידי כך שרצתה בעצם להחליף את השלטון הבריטי בשלטון אמריקאי, במקום מנדט בריטי, מנדט אמריקאי בצורת נאמנות.

[...] המדינות הסוציאליסטיות תומכות בכל עם הלוחם לעצמאות לאומית .. ברה"מ ועוד מדינות סוציאליסטיות אחרות עזרו למי שצודק, למי שלוחם על העצמאות הלאומית [...]

מר וילנר, מאז, מהימים האלה המדינות הסוציאליסטיות הפסיקו לספק נשק לישראל ועכשיו מספקות נשק לצד הערבי. איך אתה מסביר את השינוי הזה?

מצד ברה"מ והמדינות הסוציאליסטיות האחרות אין שום שינוי במדיניות. השינוי חל אצלנו. ב-1948 אנחנו נלחמנו על עניין צודק, וקיבלנו את מלוא העזרה. לאחר מכן אנחנו, אני מתכוון לממשלת בן גוריון, התקשרנו עם מעצמות אימפריאליסטיות, נגד האינטרסים הלאומיים והמשקיים של ישראל. [...]

מה שאנחנו אומרים לדור הזה, אומרים לנו גם לדורות הבאים. שייאבקו לישראל חופשית באמת, שאחווה עמים יהודית ערבית תשרור בה, לישראל אשר בה יבוטל הניצול של האדם בידי האדם והדיכוי של עם בידי עם. אנחנו קוראים לזה ישראל סוציאליסטית.

עריכה: מרגלית בז'רנו

התמודדות עם ראיון כבסיס למחקר : על קליטת ילדים ניצולי שואה במסגרת חברת הילדים של הקיבוץ ד"ר יונה אלטשולר

הכרות עם החוקרת :

אני מגיעה מתחום הספרות העברית וזה המחקר הראשון שלי בתחום ההיסטוריה, שהוא גם על גבול מדעי החברה. הייתי גם חסרת ניסיון בעריכת ראיונות, פרט לקורס שעברתי במסגרת המדור לתיעוד בעל-פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.

פרט ביוגרפי חשוב: יש לי קשר אישי לנושא המחקר. גם אני גדלתי במשך 4 שנים בחברת הילדים של הקיבוץ בבואי לארץ ב-1946 כילדה ניצולת שואה.

כאן עולה הבעיה הראשונה בראיונות: האם זה טוב שקיימת מעורבות אישית בנושא? המרוויינים רובם בני גילי (צעירים או מבוגרים בשנים מועטות בלבד). מכאן, שלא היה לי מרחק מספיק מהם ומהנושא, מה שאולי פגם בגישה אובייקטיבית? מצד שני, המעורבות שלי יצרה קשר אישי טוב עם רבים מהם ויכולת טובה יותר להזדהות.

נשאלת השאלה מה יותר טוב לראיון – מרחק ואובייקטיביות או קרבה והזדהות. נראה לי שראוי לחפש את דרך האמצע. הקדשתי לעריכת הראיונות שנה שלימה שבמהלכה ערכתי 40 ראיונות ועכשיו אני נמצאת בשלבי סיום של חלק זה של המחקר.

קשיים במציאת מרוויינים והתאמתם

קושי ראשון קשור בהגדרת המונח 'ניצול שואה': האם להשתמש בהגדרה צרה או מרחיבה שהייתה, כמובן, מקילה עלי מאד במציאת מרוויינים.

בחרתי בדרך הקשה יותר של הגדרת ניצול שואה: כאדם שחי בזמן מלחמת העולם השנייה תחת שלטון הנאצים ושותפיהם, שלטון שסיכן את חייו כיהודי. מכאן, שכל אלה שהצליחו להימלט או גורשו לרוסיה, למרות שסבלו מרעב, מקור וממחלות, ולמרות שחלקם איבדו את הוריהם, לא הוגדרו במחקר שלי כ'ניצולי שואה', אלא כ'פליטי שואה'. לכן לא יכולתי להכליל בין המרוויינים, מה שיצר לעתים מצבים מביכים במיוחד אם לא ביררתי נקודה חשובה זו בשיחה הטלפונית המקדימה.

קושי ראשוני היה, איך למצוא את המרוויינים והיכן לחפש אותם? התחלתי מן המעגל הקרוב של חברים ובני משפחה, שהביאו לי כמה מרוויינים. חלק מהם המליצו על מרוויינים נוספים מן

הקיבוץ שלהם. וכאן התעוררה השאלה: כמה מרואיינים עלי להכליל מקיבוץ אחד? שהרי רציתי שהמחקר לא יתמקד בשנים, שלושה קיבוצים, אלא יקיף מעגל נרחב למדי של קיבוצים ושיכלול גם את כל התנועות הקיבוציות, ובמידת האפשר תוך איזון ביניהן. לפיכך נאלצתי לפעמים לוותר על מרואיינים, למרות שהביעו נכונות להתראיין.

המשכתי לחפש מרואיינים בסיוע מוסדות. פרסמתי מודעה על לוחות מודעות של ארגון "עמך", תחילה בירושלים, ואחר-כך בהיקף ארצי. המעגל השלישי כלל חומר ארכיוני. מצאתי שני מרואיינים במדור לתיעוד בעל-פה שבמכון ליהדות זמנינו: בארכיון עליית הנוער הנמצא בארכיון הציוני עברתי על מאות מסמכים, וביניהם מצאתי, אחרי זמן רב, מעט מאד רשימות שמיות של ילדים שלמדו בכיתות עם ילדי הקיבוץ (שלפי שמותיהם, שנת עלייתם וארץ מוצאם, הנחתי שהנם ניצולי שואה). בניגוד לרשימות רבות, מפורטות וארוכות של חברות נוער או חברות ילדים שהתחנכו גם הם בקיבוצים אך במסגרות נפרדות. שכן הטיפול של עליית הנוער התמקד בחברות-נוער ולא בילדים בודדים שהיו מפוזרים בכיתות השונות של בני המשק והם נושא המחקר שלי. גם כשמצאתי כמה רשימות שמיות של ילדים בודדים כאלה, הרי לא היה פשוט לאתר אותם כי הם שינו שמות ורובם לא נשארו בקיבוצם. למרבית המרואיינים הגעתי באופן ישיר בשיחת טלפון, ותשעים אחוז מהם נענו ברצון לבקשתי להתראיין.

בחירת מרואיינים

השתדלתי לשמור על איזון בין מרואיינים שנשארו בקיבוץ לבין אלה שעזבו, על אף שיותר קשה לאתרם. לגבי אלה שנותרו בקיבוצים עד היום, מתעוררת בזמן הראיון בעיית אמינות. לחלקם קשה להעביר ביקורת ואחרים ביקשו שדבריהם על איש או נושא מסוים יישארו חסויים. במקרים אלה, לא אוכל, לצטט את הביקורת החסויה, אבל אוכל להחשיבה בניתוח התופעה.

היבט נוסף שהנחה אותי בבחירת המועמדים היה לגוון במידת האפשר את רשימת הקיבוצים שיכללו במחקר והגעתי עד עכשיו ל-22. השתדלתי ליצור איזון בין התנועות הקיבוציות השונות. כאן הצלחתי פחות או יותר פרט לקיבוץ הדתי, כשמתנועה זו יש לי רק שלושה מרואיינים.

גורם נוסף שיש לקחת בחשבון בבחירת המועמדים הוא הגיל. אני לא הייתי מודעת לכך בתחילת הראיונות ולא תמיד ביררתי נושא זה בשיחה המקדימה. כתוצאה מכך יצא שמספר מרואיינים היו צעירים מאד בזמן המלחמה ואינם זוכרים ממנה כמעט כלום, ולעתים גם לא יודעים את זהותם האישית. אבל מבחינת נושא המחקר חשובה העובדה שהם הגיעו לקיבוץ בגיל צעיר מאד, גן או כיתה א', ולכן נראה שקליטתם החברתית הייתה קלה יותר מזו של הילדים שהגיעו בגילאים מבוגרים יותר. ייתכן וניתן להשוות בין קבוצות גילאיות בנושא הקליטה.

כמה הערות על הראיון עצמו

הראיון מתפרש אצלי על משך זמן ממוצע של שעה וחצי, אבל אני אף פעם לא מתחילה ראיון עם זמן מוגבל. כלומר, אינני קובעת שום דבר אחרי הראיון מתוך הנחה שלפעמים אנשים רוצים להרחיב, והיו ראיונות שנמשכו 3 שעות ויותר. זה קורה לרוב במקרים שאנשים רוצים להרחיב על חייהם בתקופת השואה, ואני לא אפסיק אותם בזה. אבל יש גם מקרים שהראיון הוא פחות מקלטת, במקרים שאנשים נותנים תשובות די לקוניות וקשה לדובב אותם. אמנם אני משתמשת בשאלות עזר עוקפות כשהתשובות הן: "בסדר" "אין לי טענות" "אני לא זוכר". אף על פי כן הראיון לפעמים יוצא יבש ולא מעניין. בהקשר זה, מן הראוי לציין שהביטוי "לא זוכר" מתייחס לפעמים למצבים שיש סבירות שהיו לא נוחים למראיין.

שאלון – השאלון הוא מפורט למדי, כששאלה בנויה על נושא המתפצל לשאלות עזר. לדוגמא: הנושא פעילות חברתית: שאלות עזר: השתתפות בועדות, במופעי מחול, הצגות, מסכתות, מקהילה, ריקודים אחרי מסיבות, ועוד. השאלון הוא אחיד. השינוי היחיד בו הוא בין אדם שנשאר בקיבוץ לזה שעזב. השאלון כולל 2-3 שאלות מבוא על חיי המראיין לפני בואו לקיבוץ. מרבית השאלות הן על חייו כילד בקיבוץ. שאלה על חייו כבוגר, שאלות סיכום לגבי הערכתו את תקופת שהותו בקיבוץ וכן שאלה אחרונה על הזיקה שבין חינוכו בקיבוץ למערכת יחסיו עם ילדיו.

בסיום הראיון אני נוהגת להחתיים את המרואיינים על הסכמתם לפרסום עם או בלי מגבלות. צר לי לקחת מהם כתובות של דואר אלקטרוני, אם יש. אני שולחת את הראיון פעמיים: לתיקון ואחרי שהכנסתי את התיקונים. אם אין דואר אלקטרוני אני שולחת להם בדואר רשום עם מכתב לוואי אישי. לפעמים אני מבקשת תמונות מתקופת הקיבוץ שמוחזרות להם לאחר סריקה.

מרבית המרואיינים אכן גילו נכונות וענו בדרך כלל ברצון על השאלות שהתייחסו לתקופת חייהם בקיבוץ והשפעתה על חיי המשפחה, בין אם נשאו בקיבוץ ובין אם עברו להתגורר במקום אחר. השאלון מאפשר השוואת הנתונים וגיבוש מסקנות המחקר. חלק מן הראיונות היו מרגשים ולמדתי מהם רבות.

מן הארכיון: ראיון עם מטילדה גז

על תחילת פעילותה הציונית בטוניס, דברים שנאמרו בראיון עם אברהם גל

מראיין: אברהם גל

תאריך 23.4.1985

מטילדה גז 1918-1990

ילידת סוס, טוניס

פעילה בעליית הנוער בטוניס 1948-1956

פעילה בפדרציה הציונית בטוניס

עלתה לארץ ישראל ב-1957

מחלקת הקליטה של מרכז מפא"י

חברת הנהלת הקונגרס היהודי העולמי משנת 1959

חברת כנסת מטעם רפ"י, מפלגת העבודה

והמערך 1965-1977

יהדות טוניסיה הייתה מעורה בחיי היהודים בעולם ובארץ ישראל לפני קום המדינה. מאז הקונגרס הראשון בבזל היו צירים בקונגרסים הציוניים, שם היו שני נציגים. לא רשום בשום ספר ציוני שהיו אלה מטוניס מפני שהם חששו לשלומם, בכל זאת היינו בארץ ערבית שהייתה תחת חסותה של צרפת והם לא רצו שהערבים יענישו יהודים בגלל ציוניותם. אבל לנו, הקהילה היהודית, כל אחד ידע שמר לזון ומר בוכרה היו בקונגרס.

ידוע לך שטוניסיה הייתה תחת הכיבוש הנאצי. בנובמבר 1942 נכנסו הגרמנים. התעוררנו בוקר בהיר אחד ומצאנו את הרחובות מלאים מהמדים השחורים האלה. הכיבוש נערך ששה חודשים מלאים. אני ענדתי את הטלאי הצהוב במשך ארבעה וחצי חודשים. אחי נלקח לעבודת כפיה. כל היהודים היו ידועים כי כל מצחצח נעליים ערבי היה יכול לגלות מי יהודי ומי לא יהודי. הלשינו.

היינו במצב לגמרי ביש. מפני שמצד אחד היו הצרפתים של מרשל פטן, של צרפת הכבושה שמיד נהפכו לעוינים לנו. ידידינו מאתמול שלשום, בילינו יחד, אכלנו יחד, נסענו לחו"ל יחד, פתאום התחילו להכניס את האף שלהם בעסקים שלנו ולדרוש דין וחשבון. אז ידענו שעל אלה כבר אי אפשר לסמוך. היה ידוע שהערבים היו אוהדי הגרמנים. כשנכנסו הגרמנים עשו להם קבלת פנים מפוארת. זה הכניס ללבנו את הנקודה השחורה שאנחנו נמצאים במלכודת. הגרמנים נכנסו לטוניסיה וההפגזות של אמריקה ואנגליה התחילו ליפול על ראשינו.

ואז – איך לצאת מכל זה? נלקחו יהודים לאושוויץ. אחדים חזרו. אחדים בדרך לאושוויץ מצאו את מותם. מאות אנשים מתו בתוך הבתים שלהם שקרסו מההפגזות של האנגלים והאמריקאים.

ויכולנו לקבור אותם רק כעבור ששה חודשים כי לא היו לנו התנאים והאפשרויות להרים את הערימות האלה. עד שנגמרה והתרחקה המלחמה מאתנו ורק אז התחילו לחפור ולקבור אנשים.

לצערי הרב כל הסיפור הזה לא ידוע בארץ ועד כמה שאנחנו מנסים לספר... אני אפילו ביד ושם הייתי לפני שנה, וד"ר ארד אמר לי – האם שמרת על הטלויזיה הצהוב שלך? היה לנו ביח"ר לשמן זית. כל יום הנאצים היו באים לקחת כמויות של שמן זית והיו משאירים כביכול כקבלה פתקאות כאלה. הרי זה היה דבר גדול אילו היינו שומרים על זה.

אני הסברתי ביד-ושם את האופי האופטימי של הספרדים ועדות המזרח. ברגע שעברה הסכנה, אנחנו רוצים לשכוח מזה ועוברים לסדר היום. החיים בריאים, ברוך השם וכל העבר מת. ואני חושבת מבחינה היסטורית, שזה כמובן לא טוב מפני שאחינו ממזרח אירופה שמרו על כל מילה וכל דבר. הכל כתבו, הכל הקליטו. עדות שביום השואה יכולים לספר.

אצלנו, לצערי הרב, לא שמרנו על כל הדברים האלה. היו צריכים ממש לחפש, איני יודעת אצל מי מצאו טלויזיה צהוב מלוכלך ומוכתם, והדביקו לי כדי לצלם אותי עם הסיפור שלי על הכיבוש הנאצי. יש תיעוד ביד-ושם.

אחר כך הארמייה השמינית של מונטגומרי ואיזנהאואר באו מאל-עלמין. זה לקח חודש ימים, הייתה מלחמה קשה מאד עד שהגיעו לטוניס ואנחנו היינו משוחררים. זכינו לבלות את חג הפסח עם עשרה יהודים מפלשתינה שבאו לחגוג את חג הפסח יחד אתנו. והרב הראשי של הצבא של הבריגדה בארמייה השמינית שהגיעה לטוניסיה. זה היה ב-1943.

התחילו להגיע אלינו ידיעות על כל האסונות של ששה מיליון יהודים שנספו – מפני שלא היה להם לאן ללכת. התנועה הציונית התחילה להתחזק ולפעול. והנה, סוף המלחמה. כל העמים יצאו לשמחה, כל אחד עם הדגלון שמייצג את עמו וכל הרחובות מלאים אנשים עם מוזיקה. בני הנוער הציוני שלנו יצאו לחגוג כמו כולם. יצאו עם דגלון של אולי 20 ס"מ על 10 ס"מ כחול לבן. כולם נלקחו ע"י המשטרה הצרפתית והערבית לקומיסריה ונכלאו לכל היום.

אנחנו הקהילה נדהמנו. דווקא כל הבחורים היהודיים והבחורות נלקחו רק בגלל שהרימו דגלון! הלכנו לקומיסר ושאלנו מה פשר הדבר. בציניות איומה הוא אמר לנו – אתם לא אומה. אתם לא עם. אתם שום דבר. אתם מיעוט, בקושי נסבל, בכל מדינה ומדינה. לכן אין לכם שום זכות להרים דגלון אפילו מנייר כחול לבן כי אין לכם אומה. אין עם. אין מדינה. אין אדמה. אין שום דבר.

התחלנו בחצר לקרוא לאותם בחורים כלואים, ושרנו, הם בפנים ואנחנו שבחוץ. השיר הראשון היה התקווה. ידענו שבלי זה אין זכות קיום ליהודים המפוזרים על פני העולם. ואז התחלנו באמת לעבוד במרץ בתנועה הציונית.

אני זוכרת שנשיאת ויצ"ו באה מצרפת אלינו ב-1947, והיא דיברה על אפשרות שתהיה מלחמה, על שחרור מדינת ישראל. ואין נשק. יש רק צ'כוסלובקיה שרוצה למכור במחיר של זהב. ושנחנו, נשי התנועה הציונית, צריכות לעשות הכל כדי לאסוף זהב.

ואני לא אשכח, כי אתה אולי לא יודע, שאשה בת עדות מזרח או ספרדיה, לא בקלות יכולה לעשות ג'סטה ספונטנית בלי לשאול את בעלה, זה דבר בכל זאת של רכוש. היית צריך לראות כשהלכנו מבית לבית, גב' בוקרה ואני, ואמרנו שרק ככה אנחנו יכולים להשיג את זה. האשה לא בקשה לשאול את אביה ולא את אחיה ולא את בעלה, והתחילה להוריד מהצוואר ומהיד, צמיד, טבעת, ומהאזניים ולשים לנו בתוך השקים שלנו. והלכנו יום יום שתינו עם השקים מלאים זהב, ובא מישהו מצרפת, איש שלנו שהיה במכס, וכך היה אפשר בקלות להעביר.

ערב הקמת המדינה הייתי בין חיים ומוות והיו תפילות בבתי הכנסת. למרות 41 חום, הייתי בהכרה מלאה. שמעתי ברדיו שבן גוריון מכריז על מדינת ישראל, הוא דיבר בעברית והתרגום - צרפתי סימולטני. נתקפתי בהתרגשות עמוקה מאד ואמרתי לרופא, אני יכולה למות בשקט. התעוררתי בלי חום. זכיתי.

התחלנו לעבוד בציונות באינטנסיביות גדולה בגלוי ולא בגלוי, במשרד של גיסי, ויקטור גז. היות והיה חבר הפרלמנט הטוניסאי וראש כל הקהילות היהודיות, הוא לקח על עצמו להיות החותם על כל הפספורטים של כל היהודים שעלו לישראל. הוא היה ערב לכל יהודי שעולה לארץ. כולם רצו לעלות. הייתה בהם התלהבות. בן גוריון היה המלך של כל העולים האלה.

אברהם גל, חבר קיבוץ נווה-ים, התגייס יחד עם יוסף הרמלין, אליהו ויינברג ומשה גת לבריגדה שהוקמה בספטמבר 1944. גל ראיין עבור ההסתדרות הכללית, המרכז לתיעוד בעל-פה על-שם פרופ' יהודה סלוצקי. האוסף שמור במכון לבון, מכיל 580 דאיונות עם ראשי ההסתדרות, פעילי תנועת העבודה וותיקי היישוב בארץ ישראל.

ערכה והביאה לדפוס: יהודית רייפן-רונו

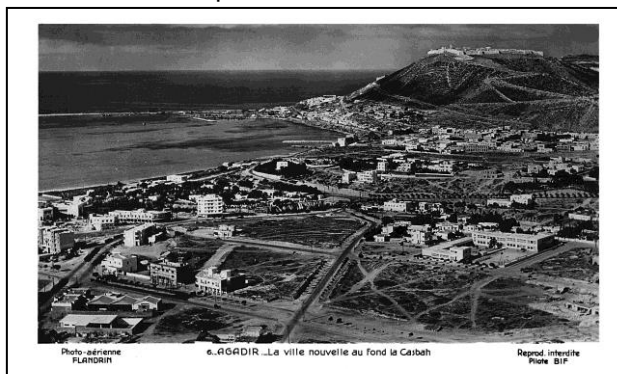
הגדת אגדיר – קשיים ואתגרים

ד"ר אורנא ביז

הרצאה ביום עיון בנושא: תיעוד עלייה והגירה במימד השוואתי, האוניברסיטה העברית, ירושלים, מאי 2007.

ההרצאה מוקדשת לד"ר מרים פרנקל, מכון בן צבי, כאות הוקרה על העידוד והתמיכה

בראש חודש אדר תש"ך, ב-29.2.1960 בשעה 23.40.17 בדרום מערב מרוקו ארץ רעדה. יד נקים אכזרית והחלטית טלטלה במשך כעשר שניות את העיר אגדיר, ה"מיאמי האפריקאית", עיר קיט צעירה ומודרנית, פנינת הסוס הגדול (אזור דרום מרוקו), עיר בה השמש זורחת שלוש מאות שישים וחמישה ימים בשנה, עיר המשתמזת לאורך אחד החופים היפים בעולם, עיר שחוף ימה הנפלא נמתח

לאורך תשעה קילומטרים לרוח המבושמת של עצי אורנים, אשלים ואקליפטוסים, עיר קיט למכביר, עיר ששדרותיה רחבות וגניה פורחים ובתי המלון בה משופעים בתיירים, עיר השפע הגדול של הדגה ושל התוצרת החקלאית. בעולם כולו מדברים אודות נועם החיים באגדיר. עיר האתגר הגדול של שיקום והתחדשות, עיר שנולדה שנית מתוך רגביה, עיר ברוכת אל, עיר מקוללת אל.

ב-29.2.1960 בשעה 23.40.17 האדמה בלעה אם חיים אם מתים בין שנים עשר לחמישה עשר אלף בני אדם. הקהילה היהודית מנתה כאלפיים שלוש מאות איש. כאלף וחמש מאות נספו. רבים נקברו חיים תחת הריסות בתיהם. רבים נקברו בקברי אחים עם גויים. רבים נפצעו. כולם נפגעו אם בגופם אם ברכושם ופצעם הנפשי לא גלד. בני הקהילה היהודית הניצולים – חלקם עלה ארצה מיד לאחר האסון. חלקם היגר לצרפת או לקנדה. חלקם שב לעיר החרבה וניסה להשתקם. אין בכתובים אף לא מילה אחת על הקהילה היהודית המפוארת, על מוסדותיה, רבניה, ארגוניה, בניה. אין באינטרנט מחקר חי בעברית על הנושא. האירוע היה כה טראומטי עד כי הניצולים לא הצליחו למצוא את כוחות הנפש הנדרשים לכתיבה, לתיאור, או לתיעוד. קהילה שלמה נמחקה ואין לה עד כה זכר בתולדות קהילות ישראל. זה כחמש שנים אני, ניצולת הרעש, עסוקה במחקר מעמיק, חובק ארצות ויבשות, ומבקשת להעמיד יד לנספים. תוצאות המחקר יפורסמו בע"ה בספר בשם: "הגדת אגדיר", אשר יראה אור ראשון בפרסום מיוחד של מכון בן צבי. מחקרי עוסק בנרטיב של עיר ובוזה של הקהילה היהודית, בהיסטוריה שלהן, בשיקומן ובנרטיב של ניצוליה היהודים. בנוסף רשימה שמית של

הנספים היהודים אשר אינה קיימת בשום מקום בעולם, ואשר מעולם לא אורגנה – רשימה זו תחתום את הספר.

מבית המלון המפואר "סעדה", אשר רצפתו העליונה נחתה על הרצפות הנמוכות ממנה וגררה את כל שמונה הקומות של המלון, נותר רק השלט. המלון אשר על חוף הים התמוטט וקבר תחתיו כמאה תיירים זרים.

מה הם הקשיים והאתגרים של מחקרי?

אקדים ואומר כי כל קושי הפך לאתגר וכל אתגר לקושי. לא אדבר על הקושי להשגת תקציב. לא אדבר על הקושי הרגשי והנפשי שגבתה ההתמודדות עם הכאב והשכול. אשתדל לגעת בקשיים המחקריים.

המחקר המדעי-היסטורי היבש המבוסס על חשיבה רציונלית מתוך גישה פוזיטיביסטית הטוענת כי קיימת "אמת אחת" והיא ניתנת, עקרונית, לגילוי תוך השקעת מאמץ במחקר מדעי מדוקדק – הוא הבסיס והלשד במחקר. אך ה- oral history, ה- narrative האישי הוא הנשמה. זוהי גלישה לגישה הפנומנולוגית הטוענת שאנו יודעים את שאנו יודעים מתוך חוויית חמשת החושים שלנו, מתוך התנסותנו. מאחר וכל חוויה חושית היא סובייקטיבית, אין "אמת אחת". תהליך יצירת הנרטיב מלווה בבחירה וברירה שבו החוויות מקבלות **מבנה ומשמעות**. סיפור = תיאור רצף אירועים, כפי שקרו, ללא פרשנות ובצורה "אובייקטיבית". **נרטיב** = סיפור שעבר שינוי מתוך החוויה האישית. חוויה זו מושפעת מהאופי והאישיות, מהזהות האישית והחברתית, ממערכת האמונות והערכים, ומתפיסת העולם האישית. בנרטיב נקודת המבט היא זו של המספר את עברו. מונח ההבנייה של הזיכרון מסביר לנו כי בעצם העלאת זיכרונות אנו בונים מחדש את העבר. (ה-salvaging). מוולטר בנימין למדנו מה חשיבות יש לאוזן האמפטיית המבקשת "לתת קול". ה- oral history עוסק במה שאני מספר כי הייתי חלק מההיסטוריה. יש כוח מיוחד בחומר הגולמי: היסוסים, גמגומים, אינטונציה, תנוחה, קול חנוק שבור, דמעות.

קשיים מצד האינפורמנטים:

אחד הקשיים הבולטים במחקר של ה- oral history הוא **רמתו האינטליגנטית**, לעתים **הרגשית**, הפנימית והאישיותית של האינפורמנט. במילים אחרות הרדידות שלו. רבים האנשים אשר להם סיפור חיים מרתק, ייחודי, אך אין ביכולתם לשאת את אשר קורה להם. אין להם כוח ההבחנה, כוח הניתוח, העומק הנפשי הנדרשים בכדי להעביר נאמנה את חוויותיהם. הם כאילו "תקועים" במקום ובזמן מסוימים, ואינם מסוגלים להביע את עצמם בצורה בהירה ומשכנעת. כאילו חוויתם החליקה על תריס חייהם המוגף.

לעתים **פרשנותם** רחוקה מכל ביסוס הגיוני. לעתים הם טועים. אינם זוכרים דברים בסיסיים וסומכים על מה ששמעו או על מה שהם מעריכים לנכון. בקיצור לא כל ניצול – במקרה שלי – היה מעניין.

שמה החוויה הטראומטית כה אדירה עד כי היא "ריסקה" כל אפשרות להתמודדות?! אני נוטה להאמין כי מדובר בקושי מובנה באישיות של הדובר. עקרת בית חכמה מצליחה לפענח ביתר עדינות את מציאות חייה. לעומתה אדם אחר לא מנסה "להתקדם" עם גורלו. והרי ידועה העליונות הסובייקטיביות במחקר איכותני. לה מתווספים הרגישות בתהליך הגילוי העצמי והמהלך הסומאטי כמגלה את המצפון הזהותי.

איך הדוברים מתייחסים לעצמם? הנגישות הנכונה ביותר לעבר היא ההתייחסות להווה. איך להתייחס לעבר? דרך הגישה המיסטית? דרך הגישה המדעית? דרך הגישה הפאטאליסטית?

קשיים מצד החוקר:

ומה עם סכנת החודרניות? לחוקר יש בעיה קשה מוסרית בעיקרה: לא לחדור לאינטימיות של האינפורמנט ולהיווכח ב"התפרקותו". כן, לעתים הניצולים שיתפו אותי בהתלבטויותיהם האינטימיות ביותר. כאילו ביקשו להוכיח לי את פתיחותם המוחלטת. ומה עלי לעשות עם מידע עדין זה? עלי לברור היטב מה לחקור ומה להשאיר באפלה.

אך למחקרי פנים אחרות, פנים אישיות: אני, ניצולת הרעש. המחקר האוטו אתנוגרפי מזמן לחוקר פרובלמטיקה אתית ומתודית כאחת. משיכתי לנושא ודאי מושתתת על האינטרס האישי, האינטימי לגעת בעברי הפרטי, במסע של עצמי אל עצמי. שהרי דרך הנרטיב של הנחקרים אני מגלה וחוקרת את הנרטיב שלי. האם כחוקר/נחקר הפרספקטיבה האוטוביוגרפית מעכבת, מדרדרת, מסרסת את המחקר או מכוונת, מדריכה, מרוממת אותו? מהם הסיכונים והסיכויים של מחויבותי האישית והרגשית? והנחקרים – אלה שלרוב נותרים על החוף, חסרים את הסיפור המיוחד שלהם, שהרי הם נידבו אותו לחוקר – במקרה שלי, מה הם מפסידים, או מרוויחים? האם עצם העובדה כי "גם אני הייתי שם" עוזרת להם להיפתח, לשחזר במילים את הטראומה של אותו לילה מליל. האם שיטות המחקר בהן אני נוקטת מושפעות מהדואליות הזו? מהי הפרובלמטיקה האתית, גם המתודית המסתתרות מאחורי הכתיבה הרפלקסיבית?

ודאי מחויבותי ומעורבותי האישית עלולות היו להיות לי לרועץ. אמנם המחקר שלי הוא גם "מסע אישי אל עצמי", אבל דאגתי בכל השלבים של המחקר ושל הכתיבה לנהוג כחוקרת. רוב האינפורמנטים הדחיקו את עברם ולא דיברו על כך עם איש, אף לא עם בני ביתם. כאשר הצגתי את עצמי מיד זיהו אותי. "את הבת של יעקב ריבו, מנהל הבנק?!" אמרו לי בתמיהה. שהרי אבי, זכרונו לברכה, בזכות אישיותו ומעמדו היה מוכר בעיר ובקהילה. וכאילו השתחרר הפקק: גם כאלה שמעולם לא דיברו על עברם עם בני זוגם, עם ילדיהם, הסכימו לפתוח את סגור לבם. הם הרגישו ביטחון, קרבה ופתיחות.

ועוד: העובדה כי "גם אני הייתי שם" עזרה לי בכל ראיון. האינפורמנטים שלי לרוב צריכים להתמודד עם העלאת חוויה מן הקשות שאדם מתנסה בהן. כוונתי לחוויה של ההיחלצות מהריסות ביתו, לעתים לחוויה של אבדן ושכול. הניסיון האישי שלי עזר לי למצוא את השאלות הנכונות בשחזור האירוע. רגישותי לנושא העניקה לי אינטואיציה לגבי עיתוי נכון לשאלות הכואבות.

ועוד: העובדה שאני היום מתייצבת מול האינפורמנטים שלי כחוקרת מצביעה על היכולת האפשרית לחשוב על חווית היסוד המשותפת בכלים "מדעיים", לנתח את המקרה המיוחד לאור העבר המשותף שלנו כאן בארץ ישראל. המימד הציוני הוא אור גדול בסיפורי החיים שאני מביאה. מעמדי האקדמי זרה על האינפורמנטים גאוה בבת עירם. גם תקווה.

ד"ר אורנא בזיז, מרצה בכירה במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. הספר, "הגדת אגדיר" פרי מחקרה של ד"ר בזיז, יצא לאור מטעם יד בן צבי.

* * *

המעוניינים לפרסם במסגרת התיעודון הבא, כתבה, ידיעה או מודעה בנושא התיעוד בעל-פה מתבקשים לשלוח את החומר למערכת התיעודון.

אנו מזמינים אתכם להצטרף לאגודה או לחדש את המינוי שלכם באמצעות תשלום דמי חבר בסך 50 ₪ לשנת 2008. המחאות יש לרשום לפקודת "אגודה ישראלית לתיעוד בעל-פה" ולשלוח למדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905. יש להוסיף פרטים אישיים בכתב ברור (שם משפחה, כתובת פרטית, כתובת בעבודה, טלפון ודואר אלקטרוני).